

Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları

Karadeniz'in iki yakası arasındaki topraklarda Birinci Dünya Savaşı'nda durma noktasına gelen ticaret savaşın ardından özellikle Türkiye tüccarlarına ait yelkenli gemilerle tekrar başladı. Kurtuluş Savaşı yıllarında henüz bir iç savaştan yeni çıkmış olan Sovyet Rusya'nın desteği olan silah ve para yardımları Türkiye ile ikili ilişkileri geliştirmekteydi. İstanbul ise işgal altında olduğundan her ne kadar Anadolu ile bağları kopuk olsa da Sovyet Rusya tarafından şehrin limanlarının transit ticaret imkânı sağlamasından dolayı önem taşımaktaydı. Devrimin hemen ardından dış ticaretini devlet tekel altına alan Sovyetler ithalat ve ihracatını diğer ülkelerde kurmak istediği Sovyet Ticaret Temsilciliklerinin denetimine bırakmak istiyordu. Ancak bu durum diğer ülkelerin tüccarlarını, ticareti tekel altında alan bir kurum karşısında yalnız bıraktığından dolayı batılı ülkeler Sovyetler ile herhangi bir ticaret anlaşması imzalayıp topraklarında Sovyetler tarafından açılacak olan Ticaret Temsilciliklerini tanımak istemiyorlardı. Aynı şekilde Türkiye de her ne kadar Karadeniz üzerinden yelkenli gemiler ile yürüyen bir takas ticareti söz konusu olsa da, Anadolu topraklarında kapitülasyonları hatırlatan bu uygulamanın hayata geçmesine izin vermek istemiyordu.

Sovyet Rusya Semyon Aralov'u Türkiye'ye büyükelçi olarak atadığında Aralov'un bir diğer görevi ise ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi ve bir ticaret anlaşmasının sağlanması idi. Büyükelçi'nin gelişi ile beraber Trabzon, Samsun, İnebolu, Zonguldak gibi Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerde Sovyet Ticaret Ofisleri açılarak en azından gazyağı ve çimento ticaretinin devam ettirilmesi sağlandı. Mütareke altındaki İstanbul'da ise Sovyetlerin İngiltere ile olan dış ticaretini sağlaması adına Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı tarafından kurulan Arcos isimli anonim şirketin ofisi açıldı. Böylelikle aslında Sovyet Rusya ülkenin ithalat ve ihracatını sağlamakla görevli olan ekonomik kurumlarına hukuki bir zemin hazırlamış oldu. Üstelik Arcos Londra merkezli bir şirket olduğundan İngiltere'nin de himayesini kazanmış oluyordu.

Semyon Aralov'un Samsun üzerinden Ankara'ya varışının ardından Türkiye'nin yeni başkenti olacak şehirde sekiz çalışanı olan bir Sovyet Ticaret Temsilciği açıldı. Hükûmet ise yüklü bir gazyağı siparişi vererek iki ülke arasındaki dış ticarete önem verdiğinin altını çiziyordu. Ancak ne zamanki Yunan kuvvetleri bozguna uğradı ve Türkiye'nin geleceği şekillenmeye başladı, Başbakan Rauf Orbay ile görüşen Aralov Ankara'da açılan ve devlet tekelini dış ticaret üzerinde kurumsallaştırmaya çalışan Sovyet Ticaret Temsilciliğinin derhal kapatılması talimatını aldı. Bir süre bu duruma direnen ve ticaret anlaşması imzalanması için görüşmeleri devam ettirmeye çalışan Sovyet tarafı isteklerini Türk hükûmetine kabul ettiremedi. 6 Kasım 1922 tarihinde Ankara'da bulunan Sovyet Ticaret Temsilciliği kapatıldı. Devam eden ticaret anlaşması görüşmeleri ise bir sonuca kavuşmayınca 1923'ün haziran ayında iki ülkenin restleşmesi sonucunda dış ticaret durma noktasına geldi. Türkiye Sovyet mallarının ülkeye girişini yasaklarken, Sovyetler de aynı şekilde karşılık verdi. Bu başarısızlığın ardından Semyon Aralov, Sovyetler tarafından geri çağrılarak yerine Yakov Surits elçi olarak atandı.

Sovyet Ticaret Temsilcilikleri üzerinden Türkiye ile yapılan dış ticarete bir hukuki zemin bulamayacağını anlayan Sovyet ekonomi uzmanları İstanbul'da bulunan Arcos isimli şirketin altında çeşitli Sovyet ithalat ve ihracat kurumlarını örgütledi. Bunların arasında petrol ve türevlerinin ihracatını sağlayan Petrol Sendikası, Doğu Anadolu'da Sovyet ticaretini organize etmek ile görevli Tiflis merkezli Kafkaslar Üzerinden Ticaret Yapan Kurum, Plastik Tröstü, Tahıl İhracat Kurumu gibi ticaret kurumları vardı. Ayrıca 1924 yılında Türkiye burjuvazisi ile yakın ilişkiler geliştirmek üzere Russotürk isimli ikinci bir Sovyet anonim şirketi İstanbul'da kuruldu.

Türkiye ve Sovyetler arasında dış ticaret Arcos ve Rusotürk anonim şirketleri üzerinden yürürken 5 Ocak 1925 günü Maliye Bakanlığı, Sovyet Elçiliğine Türkiye ile ticaret anlaşması olmayan ülkelerin mallarına uygulanan gümrük tarifelerini yükselttiklerini haber veren bir telgraf gönderdi. Bunun üzerine her iki ülkenin devlet adamları ve diplomatlarından oluşan ve alt komisyonlar eşliğinde (hukuk, gümrük ve özel durumlar için) görüşmeler silsilesi başlatılmış oldu. Sovyet tarafı bir önceki ticaret anlaşmasının imzalanmasının nihayete ermemesini göz önüne alarak görüşmelerin Türk tarafının kendini daha rahat hissettiği Ankara’da yapılmasını önerdi. Dışişleri Bakanı Çiçerin, yardımcısı Karahan, Sovyet Dış Ticaret Bakanı Krasin, Ankara Büyükelçisi Surits, Arcos Müdürü Yuryev görüşmeler sırasında sürekli olarak telgraf ve diplomatik kuryelerle irtibat hâlinde oldular. Zaman zaman tıkanan görüşmelerin devam etmesi için yeni fikirler ve öneriler sundular. Bu önerilerden en önemlisi 1927 Ticaret Anlaşması imzalanana kadar geçerli olan Lisanssız Mal İthalatıdır. Böylelikle Sovyetler birçok Türk menşeli ürünün başlarda kara yolu, sonraları ise deniz yolu üzerinden lisans uygulanmandan ve düşük gümrük ücretleriyle ülkeye sokulmasına müsaade etti.

Görüşmeler boyunca Türk tarafından etkili olan isimler ise Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Ticaret Bakanı Ali Cenani, Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın ve Başbakan İsmet İnönü oldu. Türk tarafının Sovyetlere ilk teklifi, etkisi hemen hissedilen ve Türk mallarının Sovyetlere olan ihracatını arttıran lisanssız ürün ithalatının devam etmesi oldu. Bakü ve Nijenovgorod fuarlarında ürünlerini sergileme ve satma şansı yakalayan Türk tüccarları da lisanssız ithalattan yararlanmıştı. Lisansız mal ithalatının devamını istemeyen Sovyetler ise NEP döneminin sonuna gelmekteydi. Kısa süre içerisinde sanayi planlarının gerçekleşeceği Sovyetlerin asıl amacı Doğu ülkelerinden biri olarak tanımladığı Türkiye’den ihtiyaç duyduğu ham maddeleri temin etmek ve tüketim ürünlerinin ithalatını azaltmaktı. Aslında ticaret anlaşması ile Sovyetler belli bir oranda ham maddenin kendisi için garanti edilmesini amaçlıyordu. Bundan dolayı Sovyetler tüketim mallarının ithalatının azaltılması için lisanssız mal ithalatının devamını kabul etmeye yanaşmadı. Türk tarafı ise genel bir liste üzerinden ticarete konu olan ürünlerin belirlenmesini istedi.

Genel mal listesinin uygulanmasını kabul eden Sovyetler kendi isteklerinden ise görüşmeler boyunca kolay vazgeçmedi. Öncelikle Lozan Antlaşması’nı imzalayan taraf ülkelere uygulanan gümrük oranları kendisine de tanınmasına rağmen bu gümrük oranlarının aşağısında oranların uygulanmasında ısrarcı oldu. Hâlbuki Sovyet uzmanlarının hazırladığı raporlarda böyle bir ihtiyacın olmadığı, çünkü Sovyetlerin zaten bu indirimlere giren bir ürünü Türkiye’ye yüksek oranlarda ihraç etmediği belirtildi. Daha sonra ise Ticaret Temsilciliğinin diplomatik dokunulmazlık hakkıyla beraber tanınmasını istedi. Türk tarafının burada çekincesi ise kendi tüccarlarını devlet tekeli altında hizmet veren bir kurum karşısında yalnız bırakmaktı. Eğer durum böyle olursa dış ticaretin durma noktasına gelebileceğinden endişe ediliyordu. Görüşmelerin ilerleyen safhalarında konu genellikle Türkiye’nin Sovyetlere yapacağı ihracat için genel bir kontenjan listesi hazırlanması oldu. Bir ara ithal edilen kadar ihraç yapılabilmesini sağlayan netto-balans yöntemi de taraflar arasında görüşülse de 45 adet ürün içeren bir liste üzerinde anlaşıldı. 7,5 milyon dolarlık alım garantisi içeren genel liste içerisinde alınması zorunlu olan mallar arasında ağırlıklı olarak portakal, kuru ceviz, incir ve üzüm bulunmaktaydı.

11 Mart 1927 tarihinde Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan ticaret anlaşması iki ülke arasındaki dış ticaret ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Anlaşmayla Türkiye, İzmir, İstanbul, Konya, Erzurum, Eskişehir, Trabzon ve İzmir gibi yerlerde Sovyetlerin Ticaret Temsilciliği açmasını kabul etti. İstanbul Ofisine diplomatik dokunulmazlık hakkı verilirken Ankara’daki Ticaret Temsilcilik Ofisi de Elçiliğin bir parçası olarak kabul edildi. Türkiye ise canlı hayvan, işlenmemiş deri, peynir, tereyağı, ipek kozası, pamuk gibi ürünlerine çok yüksek oranlarda gümrük indirimi elde etti. Anlaşma

neticesinde 1923 yılı sonunda 20,500,000 ruble olan ticaret hacmi 1928 yılına doğru 101,900,000 rubleye çıktı. Anlaşmanın imzalanmasından 1930 yılına kadar geçen üç yıllık süre zarfında iki ülke arasındaki ticaret iki katına çıktı. Türkiye istatistik rakamları, ticaret anlaşması sonrası Sovyetlerden yapılan ithalatın kısa sürede iki katına yakın arttığını göstermektedir. İstanbul, İzmir, Samsun, Mersin gibi limanlara uğrayan Sovyet gemilerinin bıraktıkları yükler anlaşma tarihinden sonra artış gösterdi. Anlaşma sonucunda Arcos Ticaret Temsilciğine, Rusotürk ise Teknoloji İhracat Kurumuna dönüştürüldü.

Sovyetler 1927 yılında sadece Türkiye ile değil İran ve Afganistan ile de ticaret anlaşması imzaladı. Sovyetlerdeki planlama ekonomisinin yükselmesi, sosyalist bir ekonomide sanayileşme çabalarının hız kazanması sonucunda Sovyet bürokratlar doğu ülkeleri ile olan dış ticaretin yönünü ve muhtevasını da değiştirmek istediler. Sovyetler artık kendi üretimi olan malların, özellikle sanayi mallarının satışının doğu ülkelerinde artmasını bekledi. Doğru ülkelerinden alınan ham maddelere olan sınırlamalar kaldırılırken, tüketim mallarının azaltılması sağlandı.

19 Ekim 1930 yılına kadar Türkiye ve Sovyetler arasındaki ticaret ilişkileri 1927 ticaret anlaşması ile belirlendi. Bir sonraki ticaret anlaşması imzalanana kadar Türkiye Sovyet ürünlerine en yüksek orandan gümrük vergisi uyguladı. Çok uzun sürmeyen görüşmelerin ardından 16 Mart 1931 tarihinde Türkiye ve Sovyetler arasında yeni bir ticaret anlaşması imzalandı. Anlaşma maddelerinde ilk olarak Sovyetlerin Türkiye'ye olan ithalatı bir kısıt altına alınmadı. Öte yandan Sovyetler Birliği'ne Türkiye'ye ihraç ettiği ürün değeri kadar Türkiye'den Türk menşeli ya da Türkiye'deki tüccarların ya da zanaatkarların üretimine en az %50 katkı sağladığı ürünlerden almak zorunluluğu geldi. İlk iki maddeye bakılmaksızın Sovyetlerin Türkiye'den her yıl en az 7,5 milyon dolarlık ürün ithalatı garanti altına alındı. Bu rakamın ise en az 2 milyon dolarlık kısmı tüketim malı olmalıydı. Ayrıca anlaşma ile Sovyetlere Erzurum'a, Beyazıt'a, Kars'a ve Artvin'e yıllık en az 500,000 dolarlık ürün ihraç etme hakkı tanındı. En az ihraç edilen kadar da Doğru Anadolu'dan ithalat yapma taahhüdü Sovyetler tarafından verildi.

1931 yılının kasım ayında Türkiye dünya ekonomik krizinin etkisiyle dış ticaretinin işleyişini kontenjan sistemine bağlayan bir takım kanunlar çıkardı. Ancak bu durum Sovyetlerle imzalanan ticaret anlaşmasının maddelerine aykırı bazı durumları içeriyordu. Ticaret anlaşmasının işleyişinden ve dünya krizden etkilenen iki ülke tekrar ticaret anlaşması görüşmeleri için masaya oturdu. 17 Nisan 1932 tarihinde imzalanan yeni Türkiye-Sovyetler Birliği ticaret anlaşması netto-balans üzerine temellendirildi. Belirli bir süre içerisinde ihracat oranında ithalat her iki taraf için de zorunlu kılındı. Netto-balans üzerinden kurgulanan anlaşmada ürünlerin değerlerinin hesaplanması Sovyet malları için Türkiye limanlarındaki cif, Türkiye malları için ise Türkiye limanlarındaki fob fiyatları üzerinden yapıldı. Öte yandan takas karşılığında Türk hükümetince yüksek kontenjan oranları yün, canlı hayvan, zeytin gibi malların alımı karşılığında önceki senelerde uygulandı. Ancak 1933 yılının ağustos ayında Türk hükümeti takas yapılmasını ticaret hayatında men edince Sovyet mallarına uygulanan yüksek kontenjan oranlarını da kullanma imkânı ortadan kalktı. Eylül 1933'te Ticari Temsilcilik ve Türkiye Ekonomi Bakanlığı arasında yeni bir anlaşma imzalandı. Buna göre Sovyetler 17 Nisan 1934 tarihine kadar 2,000,000 liraya kadar, 500,000 lira kadarı Doğru Anadolu'ya olmak üzere, Sovyet malını netto-balans üzerinden yün, zeytin, tiftik ve canlı hayvan karşılığında Türkiye'ye ihraç etme yetkisini elde etti. Ticaret anlaşmasının sonuna gelindiğinde 21 Nisan 1934 tarihinde Sovyet Ticari Temsilcilik heyeti Ekonomi Bakanı Celal Bayar ile görüştü. Bu görüşme sonrasında Ekonomi Bakanlığı Sovyetlere 1 Temmuz 1934-1 Ocak 1935 arasında 2,000,000 TL'lik Sovyet malının ülke sınırlarında getirilmesine izin verdi. Bunun karşılığında ise aynı dönemde Sovyetler netto-balans sistemini gözeterek Türkiye'den yün, tiftik, canlı hayvan, kürk, portakal ve zeytin aldı. Sovyetlere izin verilen 2,000,000 liranın içinden olmak koşulu ile 650,000 liraya kadar Doğru Anadolu'ya Sovyet ürünü ithalatı izni verildi.

1931 yılından sonra kısa görüşmeler ve ufak değişiklikler yapılarak imzalanan ticaret anlaşmalarının sonuna gelindiğinde yeni bir ticaret anlaşması imzalanması için 1936 yılının ekim ayına kadar Türk tarafından bir teklif gelmedi. Sovyet tarafı ise Türk tarafını beklemeyi tercih etti. 1 Ocak 1937 tarihine kadar geçerli olan bir önceki anlaşmanın devam etmesi Sovyetlerin işine geliyordu. Çünkü hâlihazırdaki anlaşma metni Sovyet uzmanlarına göre değişen dünya ekonomik koşullarında yeni bir ticaret anlaşması imzalamaktan daha avantajlıydı. Türk tarafı ise Kliring anlaşması dayatmakta kararlıydı. Sovyet tarafı Kliring usulü ticarete her iki tarafın kendi ülke parasıyla ödemeyi şart koştuğundan aradaki arbitraj farklarının verimli kullanılmasını engellediğini düşünüyordu. Öte yandan Sovyetler ve Türkiye arasındaki dış ticaretin tamamı Türkiye topraklarında döndüğünden dolayı sadece Türk Lirası kullanılacaktı. Dahası Türkiye'deki döviz piyasası dünya buhranının derinleşmesinden dolayı her geçen gün giderek daralmaktaydı. Sovyetler ayrıca Kliring uygulamasındaki ihracattan elde edilecek kârların bankalarda bloke şeklinde duracak olmasından memnun değildi.

1934 yılının sonunda Türkiye İngiltere hariç bütün büyük ithalatçılarıyla Kliring ticaret antlaşması imzalamayı başardı. 1936 yılının sonuna doğru Türkiye dış ticaretinin %90'ı artık Kliring antlaşmaları çerçevesinde yönetilmekteydi. 1937 yılında Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında imzalanan Kliring ticaret anlaşmasına göre Türkiye menşeli hiçbir ürün bir üst limit konulmaksızın Sovyetler Birliğine ihraç edilebilecekti. Sovyet ürünleri belirtilen listelerde yer almak kaydıyla Türkiye'ye herhangi bir miktar engeline takılmadan ithal edilebilecekti. 2 numaralı listede yer alan mallar B grubu olarak anılacak ve belli bir kontenjane tabi olarak Türkiye'ye ihraç edilebilecekti. Her iki taraf da ithal ya da ihraç eden ürünlerin menşeyini gösterecek sertifikaları belirtmek zorundaydı. Sovyetlerden gelen her mal için öncelikle ödemeler Merkez Bankasında bulunan Kliring hesabına Türk Lirası üzerinden yapılacaktı. Merkez Bankası bu Türk lirası hesapları için faiz ödemeyecekti. Bu hesapların her biri Sovyetlerin İstanbul'da bulunan dış ticaret bankasının kullanımına açık olacaktı. Sovyet bankası bu hesaplardaki paraları Türkiye'den Türkiye menşeli ürünler alındığını ispat ettiği andan itibaren kullanma hakkına (Sovyet Ticaret Temsilciliği aracılığıyla) sahipti. Eğer alım satımlar Türk lirası üzerinden olmayacaksa ödeme yapılacağı gün Merkez Bankası hesaplarında yer alan miktar o günün kuru üzerinden döviz olarak ödenecekti.

İki ülke arasındaki dış ticareti 1920 ve 1930'lu yıllarda belirleyen iç ve dış dinamikler farklı oldu. Ticarete konu olan malların muhtevası ve ticaret anlaşmalarının koşullarını belirleyen etkenler ülkelerin iç dinamikleri ve dünya ekonomik krizinden etkilendi. 1931 ve 1937 yıllarında imzalanan ticaret anlaşmalarında Sovyetler Birliği Türkiye'nin istediği koşulları büyük itirazlara konu olmadan kabul etmişti. 1927 ticaret anlaşması ise Sovyetler Birliği'nin kendi koşullarını büyük ısrarlar neticesinde Türkiye'ye kabul ettirmeye çalıştığı bir ticaret anlaşması oldu. Türkiye ekonomik ve siyasi olarak daha güçlü Sovyetlerin bütün isteklerini hiçbir ticaret anlaşmasında kolayca kabul etmedi. Aksine ticaret anlaşmasını başlatan görüşmeler Türkiye'nin baskıları ve isteği sonucunda yapıldı. Anlaşmalar imzalandıktan sonra geçen belli bir zaman diliminde Sovyet ekonomik uzmanlarının hazırladığı raporlar süregelen ticaret rejiminden Türkiye'nin hayli kazançlı çıktığının altını çizmektedir.

Erdal BİLGİÇ

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Gasudarstvenniy Arhiv Rassiyskiy Fedaratsii (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)

GARF, fon: 374, opis: 1, delo: 1874

GARF, fon: 7590, opis: 3, delo: 882

GARF, fon: P 374, opis: 28, delo: 3881

Rassiyский Gasudarstvennyy Arhiv Ekonomiki (Rusya Federasyonu Ekonomi Arşivi)

RGAE fon: 413, opis: 2, delo: 1686

RGAE, fon: 413, opis: 12, delo: 1106

RGAE, fon: 413, opis: 12, delo: 1183

RGAE, fon: 413, opis: 12, delo: 149

RGAE, fon: 413, opis: 12, delo: 1985

RGAE, fon: 413, opis: 12, delo: 2310

RGAE, fon: 413, opis: 12, delo: 235

RGAE, fon: 413, opis: 12, delo: 2912

RGAE, fon: 413, opis: 13, delo: 566

RGAE, fon: 413, opis: 13, delo: 853

RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 2042

RGAE, fon: 413, opis: 2, delo: 2043

BAKULİN S. N. ve MUŞİSTİN D. D., **Vneşniya Torgovliya SSSR za 20 let 1918-1937 Statistiçeskiy Spravoçnik**, Mejdunoradniya Kniga, Moskva 1939.

BAYKOV, Aleksandr, **Soviet Foreign Trade**, Princeton University Press, Princeton 1946.

CEBESOV, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları, Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, Temel Yayınları, İstanbul 2002.

DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1930**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1930.

DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1934**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1934.

GOLDSTEİN J. ve diğerleri, **Entsiklopediya Sovetskovo İmporta Tom: Perviy**, İzdatelstvo Narkomtorga SSSR i RSFSR, Moskva 1929.

GÜRÜN, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, TTK Basımevi, Ankara 2010.

HIRST, J. Samuel, "Emperyalizm, Antiemperyalizm ve Sovyet-Türk İlişkilerinde Georgiy Çiçerin'in Rolü", **Toplumsal Tarih**, sayı:299 Kasım, İstanbul 2018.

KOPTEVSKİY, V.N., **Rossiya-Turtsiya Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Satrudiniçestva**, IV RAN, Moskva 2003.

MOISIYEV P. P. ve ROZALIYEV Y. N., **K İstorii Sovetsko Turekskiy Otnoşenii**, GİPL, Moskva 1958.

NOVE, Alec, **An Economic History of the USSR 1917-1991**, Penguin Books, England 1992.

TACİBAYEV, RAŞİT, **Kızıl Meydandan Taksime, Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri 1925-1945**, Truva Yayınları, İstanbul 2004.

TEZEL, S. Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

VANDOV, Dimitir, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri** Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

YERASIMOS, Stefanos, **Türk- Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, Gözlem Yayınevi, İstanbul 1979.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501046.pdf

22/07/2024 tarihinde

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sovyet-ticaret-anlasmalari/?pdf=3822> adresinden erişilmiştir